

|ВЕЛИКА КНИГА|

ЕНДРЮ РОБЕРТС

НАПОЛЕОН

Харків
«ФОЛІО»
2025

ПОДЯКИ

Витративши наразі на проведення досліджень і написання цієї книжки значно більше часу, ніж сам Наполеон провів на островах Святої Єлени та Ельбі разом узятих, я зустрівся з бентежно широким колом людей, яким хотів би подякувати за їхню безвідмовну щедрість, приязне ставлення й приділені мені час і допомогу. До них належать президент Ніколя Саркозі та його роз'яснення того, як сприймають Наполеона в сьогоdnішній Франції; Девід Кемерон і Родні Мелвілл, які дозволили мені дослідити листування Наполеона, що зберігається в офіційному заміському маєтку британських прем'єр-міністрів; Ксав'є Даркос із Французької академії та Інституту Франції, який ознайомив мене з Парижем; Мервін Кінг і його міркування щодо покриття Францією та Британією їхніх боргів під час наполеонівських війн; Кароль Опуа з демонстрацією мені воші на кшталт тих, які поширювали тиф, що спустошував лави наполеонівської армії в Росії; покійний ерцгерцог Отто фон Габсбург, який висловив свій погляд на «нерівний» шлюб Марії-Луїзи Австрійської з Наполеоном; леді Мері Беррі, яка показала мені крісла, якими користувалися на Віденському конгресі; Джейн Райтсман, що продемонструвала мені свою колекцію палітурок книжок наполеонівських часів; Роберт Пірі, що так підбадьорював; покійна леді Александра Дакр і її спогади про імператрицю Євгенію; Душан Фрайборт, який дозволив мені постріляти з його мушкета наполеонівських часів на полі під Аустерліцом; міс Іван Латтімер, яка роз'яснила мені, що розуміють під так званою «жилою Наполеона»; Шарль-Анрі та Жан-Паскаль Траньє; Джеррі та Джейн дель Міссьєр і їхня неперевершена гостинність на Женевському озері; Ніколя Стід з його розвідками про перебування Наполеона на Мальті; граф і графиня Карнарвонські, які показали мені Наполеонове крісло з Фонтенбло і стіл з Тюільрі; Робін Берлі і його безмірна щедрість; графиня Роузберрі, що продемонструвала мені дорожню бібліотеку Наполеона; доктор Генрі Кіссінджер з його роздумами про Віденський конгрес; професор Чарльз Есдейл, який 2007 року запросив мене на свою чудову лекцію «Наполеон у zenіті» в Ліверпульському університеті; Дебора Едльманн; Рюрик Інгрем; мої кузени Філіп і Сандра Енгелен, які прихистили мене

в Кейптауні під час моєї мандрівки на острів Святої Єлени (на що в мене пішло добрих пів місяця — головню завдяки Королівському поштовому пароплавству); Зак Гертлер, що виявив таку гостинність і щедрість у Тель-Авіві; Керолайн Долмені, яка позичила мені пасмо Наполеонового волосся, і воно весь час лежало в мене на письмовому столі для натхнення, та Боден Прот з BNP Paribas, який дозволив мені відвідати приміщення, де одружилися Наполеон і Жозефіна. Хотів би також принести глибокі вибачення Жерому Треса і колективу співробітників палацу Фонтенбло за те, що через мене щонайменше тричі спрацьовувала сигналізація на Наполеоновому троні.

Воєнний історик, який не відвідує полів битви, подібний до детектива, який не завдає собі клопоту навідатися на місце злочину. Під час роботи над цією книгою я відвідав п'ятдесят три з шістдесяти місць, де відбувалися Наполеонові битви, і більшість із цих візитів я здійснив у компанії знаного воєнного історика Джона Лі. Одним із найбільших задоволень під час написання цієї книги було ступати з Джоном по землі Монтенотте, Мондові, Лоді, Мантуї, Арколю, Кастільйоне, Ріволі, Роверето, Дего, Маренго, Ульма, Аустерліца, Єни, Ейлау, Фрідланда, Абенсберга, Ландсхута, Еггмюля, Регенсбурга, Асперн-Еслінга, Ваграма, Малоярославця, Люцена, Бауцена, Дрездена, Лейпцига, Райхенбаха, Брієнна, Ла-Рот'єра, Шампобера, Монмірая, Шато-Т'єррі, Вошама, Монтеро, Краонна, Лаона, Реймса, Арсі-сюр-Об і Сен-Діз'є. Джонові поради та пояснення в хуртовині наших і-мейлів були *sans pareil** — «незрівнянними», а його нотатки щодо кампаній Наполеона показали себе абсолютно безцінними, і дружити з ним було суцільним задоволенням. Не знаю, як йому й дякувати; те саме стосується його дружини Селії, яка так часто складала нам компанію під час цих прогулянок.

У шістдесяти дев'яти архівах, бібліотеках, музеях та дослідницьких установах п'ятнадцяти країн, що їх я відвідав під час проведення досліджень, я не стикався ні з чим іншим, окрім готовності допомогти та приязного ставлення, і, зокрема, хотів би висловити подяку таким людям, як:

У Франції: Саша Топаловіч і Флоренс Тарно з Національного архіву, Париж; І. Бамратта та Лоренс Ле Бра з Французької національної бібліотеки (у готелях «Толбіак» і «Рішельє» відповідно); Анн Жоржон-Ліскенн із Центру дипломатичних архівів, Ла-Курньов; Клод Понну та Тізію Бернар зі Служби історії Міністерства оборони, Венсенн; Сільві Б'є і Даніель Шарт'є

---

* Незрівнянні (*фр.*). Тут і далі латинськими літерами позначено примітки автора, розміщені внизу сторінки, якщо тільки не вказано, що це примітка перекладача; арабськими цифрами — згруповані в кінці книги посилання автора на відповідні джерела.

з Тьєрської бібліотеки; Жерар Лейрі з Музею історії Парижа; британський посол у Парижі сер Пітер Вестмакотт і його дворецький Бен Ньюїк, які провели мене по паризькому будинку Поліни Боргезе, де нині розташоване британське посольство; Сюзанна Васум-Райнер, посол Німеччини в Парижі, яка показала мені свою резиденцію — «Л'Отель де Богарне», бездоганний подарунок Жозефіні її синові Ежену; Леонора Лоссеран із церкви Святого Йосифа; Давід Деманжо, куратор колишнього палацу Сен-Клу; Аврора Лакост де Лаваль з Військової школи; Крістофер Палмер, перший секретар посольства США в Парижі, і місіс Робін Сміт, директорка Центру Маршалла в готелі «Талейран»; Анжеліка Дюк з Музею Наполеона в Брієнн-ле-Шато; Фанні де Жюбеккур з Дому інвалідів та Музею армії; доктор Тьєррі Ленс і професор Пітер Хікс, які так люб'язно приймали мене в пречудовому Наполеонівському фонді; Ален Пужту з Мальмезонського палацу; Ксав'є Кайон з Державної ради в Пале-Роялі (колишній Трибунат)*; мадам Маріанна Ламбер з Шато де Масон-Лафітт маршала Лана; мес'є й мадам Бенуа Д'Абонвіль; Квентін Емоньє з Форт-де-Жу в горах Юра; мій син Генрі та дочка Касія, які супроводжували мене на Корсиці; співробітники палацу та музею Почесного легіону в Парижі, Музею префектури поліції в Парижі, будівлі Жіночого пансіонату Почесного легіону в Сен-Дені, Пантеону і Музею Феша та Музею дому Бонапарта в Аяччо, Корсика.

У Росії: Олександр Суханов та Ельвіра Чуланова з музею Бородіно, які ознайомили мене з полем Бородінської битви; Олег Александров з туристичної компанії «Три кити», що доправив мене до поля битви під Малоярославцем; Мацей Моравський з міського управління культури російського ексклаву Калінінград, який показав мені поля битв під Ейлау та Фрідландом; Костянтин Назаров з Малоярославецького музею воєнної історії; Олександр Панченко з Історичного музею м. Багратіоновськ на полі битви під Ейлау; Валерій Шабанов і Володимир Кац з Російського державного архіву воєнної історії; Марина Збоєвська з музею-панорами «Бородіно» в Москві.

У Білорусі: професор Ігор Груцо, який показав мені поле бою на річці Березина, і Рахович Наталя Степанівна з Борисовського загального музею.

В Ізраїлі: доктор Еадо Хахт, який показав мені поле Какунської битви, Яффу та гору Табор, і доктор Алон Кебланов, який показав мені місце облоги Акри; професор Азар Гат із університету Тель-Авіва і Ліат Марголіт з археологічного музею Тель-Дор.

---

* Державна рада, Трибунат — центральні органи влади в революційній Франції (докладно див. у тексті книги); тут ідеться про історичні будівлі. — *Прим. пер.*

На острові Святої Єлени: Мішель Дансуан-Мартіно*, надзвичайно старанний Почесний консул Франції та хранитель Лонгвуда, якому я завдячую неймовірно радісними днями, що їх я там провів; Арон Легг, що показав мені Маунт-Плезант, Пік Діани, Просперос-Бей, помістя «Брайарс», Сенді-Бей і Джеймстаун**; та Ендрю Веллз, колишній шеф-секретар острова.

У Бельгії: Ян Флетчер і полковник Джон Г'юз-Вільсон, які показали мені Ватерлоо; Бенуа Істас, президент музею битви під Ліньї, який провів мене полем цієї битви; граф Франсуа та графиня Сюзанна Корне д'Ельзі, власники «Ла-Е-Сан».

У Великій Британії: Люсі Макканн з Родсівської бібліотеки, Оксфорд; Лі Маккірнан з Читального залу спеціальних колекцій Бодліанської бібліотеки, Оксфорд; професор Нік Мейг'ю з Геберденівського медальєрного залу в Ешмолівському музеї, Оксфорд; Ален Пеквуд з архівів Черчиллівського коледжу, Кембридж; Джозефін Окслі з Епслі-Хаус***; Пол Робертс з Британського музею; Кейті Кейнелс та Пім Додд з Національного музею армії; Гіларі Бертон і Джон Рочестер з Королівського шпиталю, Челсі; Річард Деніелс з Лондонського коледжу комунікацій, медіа та дизайну****; Річард Теннат з Британської військово-історичної комісії, а також — колективи Музею Королівського військово-морського флоту в Портсмуті та Британської й Лондонської бібліотек.

В Італії: Ларіо Цербіні з Музею Ріволі; моя дочка Касія, яка супроводжувала мене на Ельбу; Нелло Ансельмі із Сантуаріо-делла-Мадонна-дель-Монте***** в Марчіані, Ельба; Елізабетта Лалатта з Фонду Сербелліоні палацу Сербелліоні в Мілані; Рікардо Б'янчелі з Палацу герцогів у Мантуї, а також колективи Наполеонівського музею в Римі, Музею Маренго в Спінетта-Маренго, музейних закладів Вілла-Реале (м. Монца) і Вілла-ді-Сан-Мартіно на Ельбі.

У Республіці Чеській: Сімона Ліпковска з Меморіального музею жертв Аустерліца «Курган миру» і Яна Слукова із замку Славков, Аустерліц.

---

* На час підготовки українського перекладу цієї книги Мішель Дансуан-Мартіно вже став офіційним керівником усіх трьох французьких територій острова Святої Єлени; водночас сам острів формально є «заморською територією» Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії. — *Прим. пер.*

** Усі перелічені в цьому абзаці топоніми мають повні (часто дуже відомі) аналоги в різних частинах світу, але тут ідеться винятково про о. Святої Єлени. — *Прим. пер.*

*** Лондонська родова резиденція герцогів Веллінгтонських. — *Прим. пер.*

**** В оригіналі — *London College of Communication*. — *Прим. пер.*

***** Каплиця на Ельбі, докладно див. у тексті. — *Прим. пер.*

В Австрії: Гельмут Тіллер з музею Асперн-Есслінгської битви; Руперт Дербіч з Музею Ваграма, а також колективи Шенбруннського палацу і Віденського військово-історичного музею.

У Португалії: Марк Кратгорн і Луїс Салдана Лопес, які показали мені форти 40, 41, 42 і 95 на лінії Торреш-Ведраш, і колектив Воєнного музею Лісабона.

У Німеччині: колективи Баварського музею армії в Інгольдштадті, Музею 1806 року (Єна — Коспеда) і Музею міської брами в Маркльберзі на полі Лейпцизької битви.

У США: Джей Барксдейл із Алленівського залу та Елізабет Денлінгер з кабінету Пфорцгаймера, Нью-Йоркська публічна бібліотека; Деклан Кілі з бібліотеки Пірпонта Моргана; Кетрін Джеймс, бібліотека Бейнеке, та Стів Росс із Меморіальної бібліотеки Стерлінга, Єльський університет; Елейн Енгст і Лоран Феррі з відділу рукописів бібліотеки Карла Кроча в Корнелльському університеті; родина Меріллів, яка так щедро оплатила мою роботу в Корнеллі як запрошеного професора; професор Баррі та доктор Марсія Строс, які виявили чудову гостинність, і мої студенти, які висували власні версії причин вторгнення Наполеона в Росію; директор Інституту Наполеона і Французької революції професор Рейф Блауфарб, завдяки якому моє перебування в Університеті штату Флорида було таким приємним; Ерік Робінсон з Бібліотеки Нью-Йоркського історичного товариства; Кеті Маккормік з бібліотеки Роберта Меннінга Строцієра в спецховищі Університету штату Флорида; Елізабет Феїрмен із Центру британського мистецтва Єльського університету; доктор Роберт Пікерінг, куратор Музею Джилкріза в м. Тульса, Оклахома, і доктор Вільям Дж. Лейдмен, директор відділення військових ігор в Лабораторії вивчення бою Морської піхоти США.

У Швеції: Авіва Коен-Сильбер, яка показала мені покої Бернадота в королівському палаці у Стокгольмі.

У Швейцарії: Паола Джанолі-Туена із замку Шато-ле-Коппе на Женевському озері.

У Канаді: Брюс Мак-Нівен, який провів мене по Наполеонівській галереї Монреальського музею образотворчого мистецтва.

Хотів би подякувати також Джошу Саттону, Чарлі Мітчелу, Кеті Рассел і особливо невтомному Жилю Воклеру — за їхні історичні розвідки, як і Жюлі ді Філіппо — за переклади з німецької, Беаті Відулінській — з польської, Еадо Хакту — з івриту, доктору Галині Бабковій — з російської, а Анналізі Еллідж, Гелені Фош, Максін Гарфілд-Нейран, Жилю Воклеру

й Кароль Опуа — з французької. Допомога Максін особливо надихала під час іноді непростого спілкування з п'ятьма паризькими дослідницькими установами.

Ця книга писалася одночасно зі зйомками документального серіалу про Наполеона для Бі-Бі-Сі, і я хотів би подякувати Девіду Нотмену-Вотту, Саймону Шепсу, Девіду Беррі, Анні Денгур, Патріку Дювалю і Тоні Берку за те, що вони зробили весь процес настільки приємним і корисним для роботи думки.

Оскільки смерть Наполеона викликає чимало дискусій, — на мій погляд, безпідставно, — я поцікавився експертною медичною думкою доктора Тіма Баррі, професора Айри Джекобсена з Корнелльського університету, докторів Альберта Кнаппа, Роберта Краснера, Арчани Вайтс, Джеймса Ле Фаню, Памели Яблон, Гая О'Кіфа і Майкла Крампліна, яким я також висловлюю вдячність. Також хотів би подякувати доктору Френку Резнеку за його діагноз стоматологічних проблем Наполеона під час перебування того на острові Святої Єлени.

За прочитання рукопису цієї книги й неоціненні пропозиції щодо її покращення хотів би подякувати Гелені Фош, Судхіру Хазарісінгху, Джону Лі, Стівену Паркеру, Юргену Сахту і Жилю Воклеру.

Мій літагент Джорджина Кейпл з агенції «Caple&Land» і видавці Стюарт Проффіт та Джой де Меніл з видавництва «Penguin» продемонстрували свої традиційно досконалі ефективність, професіоналізм і шарм, як і мої натхненні редактори Пітер Джеймс і Шарлота Райдінгс. Вкладена в цю книгу копітка праця Стюарта і Джой сприяла її неабиякому покращенню, і я воістину не можу достатньо їм за це віддячити. Також надзвичайно вдячний Річарду Дугвіду, Імоджен Скотт і Лайзі Сіммондс з видавництва «Penguin». Сесілія Маккей підбрала ілюстрації з усім чуттям і винахідливістю.

Моя неймовірна дружина С'юзан Джилкріст разом зі мною оглядала леза гільйотин, підраховувала кількість черепів убитих ченців у крипті церкви, де було ув'язнено Жозефіну, їхала зі мною «Дорогою Наполеона» та мандрувала до каїрської мечеті аль-Азхар — не просто через архітектурний і культурний інтерес, який викликає це місце, але тому, що саме звідти почалося і там само скінчилося повстання 1798 року. Без її постійної любові та підтримки я не написав би цю книгу; вона — моя Жозефіна, Марія-Луїза й Марія Валевська в одній особі.

Цю книгу присвячено моїй сестрі Ешлі Гардон і братам Метью та Еліоту Робертсам, які так довго і люб'язно терплять свого старшого брата-всезнайка.

ВСТУП

У жовтні 1944 року, незабаром після визволення Нідерландів від нацистів, великий голландський історик Пітер Гейл завершив одну з найоригінальніших книг про Наполеона — один з-поміж багатьох десятків тисяч творів на цю тему, що з'явилися за останні 215 років. Її оригінальність стосувалася не поглядів самого Гейла на Наполеона (хоча з книги ці погляди цілком очевидні), але викладу поглядів інших, а також того, як у книзі простежено зміни Наполеонової репутації від 1815 року до часів Гейла. Протягом XIX та на початку XX століття Наполеон був гігантською фігурою як політичного, так і історичного ландшафту, романтизованою або демонізованою до максимальної міри; тож виділені Гейлом погляди часто (і це не дивно) були діаметрально протилежними, загалом відображаючи політичні позиції їхніх носіїв. Після виходу роботи Гейла — це теж не дивно, хоча, на мою думку, нелогічно — те, що відбувалося на континенті в наполеонівську епоху, у багатьох відношеннях стали розглядати крізь призму європейського досвіду Другої світової війни. І цей досвід досі часом кидає на ту епоху тінь.

Пишучи цю книгу, я намагався не надто підпадати під вплив попередників, а натомість, наскільки можливо, спиратися на слова самого Наполеона та тих, хто знали його особисто. Звичайно, тут теж присутні суттєві розбіжності: чи не всі відгуки сучасників дуже сильно залежать від ситуації, у якій ці сучасники перебували за життя або після смерті імператора. Об'єктивність тих, хто писав незабаром після його зречення, у десятках випадків підважували прагнення отримати вигідне місце або пенсію, або просто право публікуватися за влади Бурбонів. Наприклад, писані між 1804 і 1813 роками листи Клер де Ремюз її чоловікові, одному з Наполеонових придворних, ласкаві до імператора — але у своїх мемуарах станом на 1818 рік вона змальовує його чудовиськом, «нездатним на щедрість» і, понад те, наділений «сатанинською посмішкою». Справа в тому, що за цей проміжок часу її чоловік почав добиватися від Бурбонів посади префекта департаменту. І 1815 року вона спалила свої щоденники, а потім намагалася з пам'яті реанімувати те, що Шатобріан назвав «мемуарами про мемуари».

Або ще: наші уявлення про Наполеона багато в чому сформовані під впливом надзвичайно сумнівних спогадів, написаних його колишнім однакашником Луї-Антуаном де Бур'єном. Призначений 1797 року особистим секретарем Наполеона (під час переговорів з Австрією в Леобені), Бур'єн більше не міг звертатися до нього на «ти», і вважав це «невеликою жертвою» за честь очолювати імператорський кабінет (особистий офіс) — от тільки Наполеон двічі виганяв його зі служби за корупцію, і розсталися вони в досить поганих взаєминах. Історики традиційно вважають мемуари Бур'єна загалом об'єктивними, хоча серед численних (спів)авторів був, наприклад, письменник-фантаст Шарль-Максим де Вільмаре. 1830 року ті, хто добре знали Наполеона, — зокрема і його брат Жозеф, — опублікували двотомний випуск загалом на 800 сторінок, де з усією ретельністю та доказовістю не лишили каменя на камені чи не від сотень із Бур'єнових заяв. Я особисто скептично ставлюся до свідчень Бур'єна і вдаюся до них хіба що тоді, коли йдеться про події, про які точно відомо, що він усе це бачив на власні очі.

Таких «джерел» від сучасників, до яких слід ставитися з обережністю, у наполеонівському каноні повно. Граф де Монтолон, який перебував з Наполеоном на острові Святої Єлени, свою оповідь про ті часи записав аж через двадцять років, до того ж нотаток під час проживання на острові не вів, а до тексту його мемуарів доклався письменник Александр Дюма (який працював і над спогадами улюбленого Наполеонового актора Тальма). Лору д'Абранте Наполеон вислав із Парижа 1813 року, а на 1830-ті, коли з'явилися її мемуари, вона мала опіумну залежність — проте запевняла, що дослівно пам'ятає довгі приватні розмови з імператором. Кілька з вісімнадцяти томів цих мемуарів редагував Бальзак, а писала вона все це заради того, щоб відкараскатися від кредиторів. Спогади шефа наполеонівської поліції Жозефа Фуше насправді писав найманий автор Альфонс де Бошам; спогади однієї з Наполеонових фавориток — мадемуазель Жорж — теж писав найманець, але результат видався їй настільки нудним, що вона подавала туди сексуальних подробиць на кшталт того, як Наполеон встромляв їй у корсет цілі упаковки банкнот.

До появи авторського права дехто публікував навіть мемуари від імені ще живих учасників подій, таких як Жозеф Бонапарт, маршал Мармон і наполеонівський міністр закордонних справ Арман до Коленкур — і ті не мали можливості звернутися до суду. 1837 року шахрайка Шарлотта де Сор надрукувала те, що вона називала мемуарами Коленкура, на основі короткої зустрічі з ним 1826-го (справжні його мемуари вийшли аж

1934-го). «Наполеонівську» частину записів Талейрана справді написав він сам у 1820-х, але в 1860-х роках текст істотно переробив глибокий антипатик Наполеона Адольф де Бакур. Спогади Меттерніха теж мали співавтора, до того ж у них він всіляко намагається показати себе у вигідному світлі; спогади Поля Барраса (свого часу — коханця Жозефіни) являють собою монумент злостивості, жалю до себе і мстивості до Наполеона. Людина, яку Наполеон переміг під час перевороту 19 брюмера — Луї Гоє — у вступі до своїх мемуарів обіцяє бути «безпристрасним автором», який «опише Наполеона з усією справедливістю», але насправді його двотомник мало що містить, крім гірких нарікань. Ні міністр Лазар Карно, ні маршал Груші не написали мемуарів — їх склали на основі залишених цими людьми документів, до того ж не всі ці документи стосувалися наполеонівського періоду. Так звані мемуари дипломата Андре-Франсуа де Меліто взагалі створені його зятем через більше ніж пів століття після описаних у них подій.

Попри все це, велика кількість людей щиро прагнули зафіксувати свої враження про цю непересічну персону, тож існує багато мемуарів близьких до Наполеона сучасників, які робили актуальні нотатки й не стали ганити його заради теплого місця при новому режимі — як і перебільшувати свою близькість до імператора заради заробітку. Довіру до записів маркіза де Коленкура про 1812–1814 роки, щоденника Анрі Бертрана часів перебування на острові Святої Єлени або мемуарів Камбасереса також неабияк зміцнює той факт, що вони готувалися не для негайної публікації, з'явившись лише в 1930-х, 1950-х і 1970-х роках відповідно. Маловідомий барон Луї де Боссе-Рокфор, який як префект Наполеонового палацу, був до нього ближчим за Бур'єна, хоробро надрукував свої мемуари за влади Бурбонів. Не менш зважену картину подали двоє наступників Бур'єна на посаді наполеонівського особистого секретаря, а саме — Клод-Франсуа де Меневаль і Агатон Фен. Звісно, усе це слід перевіряти на основі інших наявних у нас джерел, але загалом вони дають адекватніше й надійніше зображення імператора, ніж «чорна легенда», створена його ворогами та їхніми письменниками-найманцями незабаром після його смерті.

Блукаючи в цьому лабіринті, наполеонівський біограф 2014 року має одну величезну перевагу перед своїми попередниками: з 2004-го паризький Фонд Наполеона розпочав видання 33-х тисяч його прекрасно відредагованих листів, які збереглися на той час; до третини з них раніше не публікували, а інші, що були оприлюднені в 1850–1860-х, містили скорочення та вилучення. Титанічне нове видання дає змогу провести справжню переоцінку Наполеона, і саме воно лягло в основу моєї книги.

За двісті років після поразки під Ватерлоо кожен аспект життя Наполеона задокументовано, досліджено й розглянуто в найдрібніших подробицях. Наприклад, у четвер, 19 липня 1804 року, він зупинився випити кави з молоком в хаті коваля біля Б'юї-Сен-Маклу в Пікардії і вручив приємно здивованим мешканцям кілька золотих монет. Лише про цю подію написано п'ятнадцятисторінковий трактат. Утім, ні надзвичайна прискіпливість, ні справжня лавина фактів про особистість Наполеона так і не привели до всезагальної згоди щодо його характеру, політики, мотивів і навіть досягнень. Моя книга, як очевидно, ґрунтується на давній традиції суперечки щодо Наполеона, яка зародилася ще коли йому не було тридцяти, але вже з'явилася його перша біографія (про що я кажу в розділі першому). 1817 року швейцарський історик Фредерік Люллен де Шатов'є писав про Наполеона, що «з ураганною силою він змів скам'янілі перешкоди на шляху прогресу й досягнув для раси більшого, ніж 800 років правління Габсбургів чи 600 — Бурбонів». 1818 року мадам де Сталь назвала вже позбавленого влади Наполеона «кондотьєром без манер, без батьківщини, без моралі, східним деспотом, новим Аттілою, воякою, який уміє тільки псувати й нищити». Йоганн Вольфганг фон Гете, найбільша літературна постать Німеччини, який зустрівся з Наполеоном 1808 року, описав його як людину «в постійному стані просвітлення». Тож був Наполеон руйнівником чи творцем? Визволителем чи тираном? Державцем чи авантюристом? «Суперечка триває», — відзначив Гейл в останньому реченні своєї книги. У кінці моєї, сподіваюся, читач не матиме сумнівів щодо того, чому саме я назвав її «Наполеон Великий».

Частина перша

ЗЛЕТ

Розділ 1

КОРСИКА

Герой трагедії, аби нас зацікавити, повинен не бути ані цілковитим негідником, ані цілком безневинним... На жаль, у серці людському оселилися всі слабкості й усі суперечності, і вони розфарбовують життя воістину трагічними барвами.

*Наполеон про н'єсу
Франсуа-Жюста-Марі Ренуара «Тамплієри»*

Читання історії дуже швидко змусило мене відчувати, що я здатний досягти не меншого, ніж ті, кого ми ставимо в перші рядки наших анналів.

Наполеон маркізові де Коленкуру

Наполеоне ді Буонапарте, як він підписувався до повноліття, народився в Аяччо, одному з найбільших міст середземноморського острова Корсика, майже опівдні вівторка, 15 серпня 1769 року. «Вона йшла додому із церкви, коли відчула перейми, — говорив він пізніше про свою матір Леїтицію, — і ледве встигла увійти, як народився я — не на ліжку, а на купі килимів»¹. Обране для нього батьками ім'я було незвичайним, але не унікальним: таке ж фігурує в «Історії Флоренції» Макіавеллі, а ще так звали Наполеонового двоюрідного діда.

Рід Буонапарте колись володів землею між Флоренцією та Ліворно й уперше назвався так 1261 року. Старша гілка роду так і лишилася в Італії, а Франческо Буонапарте 1529-го емігрував на Корсику, і наступні два з половиною століття його нащадки займалися шляхетними справами на кшталт юриспруденції, наук або церкви². На час народження Наполеона родина посідала місце між *haute bourgeoisie* — значними міщанами — і найдрібнішою шляхтою.

Після того як Наполеон прийшов до влади, дехто намагався виводити його рід від трапезундських імператорів тринадцятого століття*, але він

---

* Тобто візантійських.

запевняв, що насправді його родовід відлічується лише від його власного військового перевороту. «Є генеалогі, яким до смаку виводити мій рід аж від часів Потопу, — говорив він австрійському посланникові князеві Клеменсу фон Меттерніху, — як і ті, які вважають мене плебеєм. Істина лежить посередині. Буонапарте — гідний корсиканський рід, маловідомий через те, що його представники нечасто бували за межами острова, а все ж гідніший за тих, хто намагався нас спаплюжити»³. У тих рідкісних випадках, коли йому нагадували про його італійське коріння, він стверджував, що є нащадком стародавніх римлян. «Я з нації, яка засновує імперії», — похвалився одного разу він⁴.

Родина була не те щоб заможною, але мала у власності достатньо землі, щоб, як висловився двоюрідний Наполеонів дядько Лучано (архидиякон Аяччо), ніколи не купувати вино, хліб та оливкову олію. Ви й нині маєте змогу побачити жорно для мелення борошна в підвалі великого триповерхового будинку «Каса Буонапарте» на вулиці Сен-Шарль в Аяччо, де ця родина мешкала з 1682 року. Наполеонові батьки мали й заміський будинок, власність ще як мінімум у трьох містах, отару овець і виноградник, а також винаймали няньку, покоївку та кухаря. «Корсика — край незможний, — писав через багато років старший брат Наполеона Жозеф, — і найбагатші там мають добре коли 20 000 ліврів заощаджень; проте оскільки все відносно, наші статки були одними з найсерйозніших в Аяччо». Юний Наполеон погоджувався, додаючи: «Розкіш на Корсиці — річ нездорова»⁵.

1765 року, за чотири роки до Наполеонового народження, шотландський юрист і літератор Джеймс Босвелл відвідав острів і був зачарований побаченням. «Аяччо — найгарніше місто Корсики, — писав він. — Там багато дуже красивих вулиць, і чудових садів, і палац генуезького губернатора, а мешканці цього міста є найбагатшими на всьому острові й мають тісні зв'язки з французами». Трьома роками пізніше цим людям (близько 140 000 осіб, здебільшого селян) довелося мати справу з французами (яких налічувалося близько 28 мільйонів) куди тісніше, ніж будь-хто з них очікував або хотів.

Італійське місто-держава Генуя номінально правила Корсикою понад два століття, але майже не намагалася поширити свій контроль над прибережними містами на гористі центральні райони з населенням, що мало безкомпромісно незалежницькі настрої. 1755 року харизматичний лідер корсиканських націоналістів Паскуале Паолі проголосив незалежну республіку — заява, яка отримала втілення після його перемоги в битві

під Педікосте 1763-го. Цей чоловік, якому корсиканці дали прізвисько *Il Babbù* (Татко), хутко взявся до реформування фінансової, правової та освітньої систем, будував дороги, відкрив типографію й досягнув подоби порозуміння між конкуруючими кланами впливових родин. Юний Наполеон зростав у повазі до Паолі як до законодавця, реформатора і диктатора-благодійника.

Генуя розуміла, що для відновлення своєї влади над Корсикою муситиме воювати, але зовсім не мала такого бажання. Тож зрештою генуезці в січні 1768 року неохоче передали острів королю Франції Людовіку XV за 40 мільйонів франків. Французький міністр закордонних справ герцог де Шуазель призначив управляти островом корсиканця Маттео Буттафуоко. Паолі, звичайно, був проти, і король відправив на придушення бунту 30 000 солдатів під командою суворого графа де Во, а незабаром замінив Буттафуоко французом графом де Марбефом.

Наполеонів батько Карло Буонапарте і його молода дружина, красуня Летиція, підтримували Паолі; коли Летиція завагітніла Наполеоном, вони брали участь у кампанії в горах. Карло служив особистим секретарем і ад'ютантом Паолі, але коли Во розтрощив корсиканські сили у битві під Понте-Нуово 8 травня 1769 року, Карло й уже вагітна на останніх місяцях Летиція відмовилися їхати в екзил із Паолі й ще 340-ма непримиренними⁶. Натомість під час зустрічі Марбефа з корсиканською шляхтою Карло присягнув на вірність Людовикові XV, унаслідок чого зберіг свої позиції в системі влади острова: посади судового асесора Аяччо і суперінтенданта школи лісничих. За два місяці після Понте-Нуово Карло відобідав з графом де Во, і це запам'ятали йому ті співвітчизники, які продовжували опір французькій владі. За наступні два десятиліття в спорадичних партизанських акціях проти французів загинули сотні людей, хоча із середини 1770-х значні сутички стали рідкісним явищем⁷. «Він зробився добрим французом, — писав про батька Жозеф Бонапарт, — розуміючи, що від спілки з Францією його країна має величезну вигоду»⁸. 1777 року Карло призначили представником корсиканської шляхти в Парижі, завдяки чому він двічі побував на аудієнції в Людовика XV у Версалі.

Часто стверджують, що Наполеон, який замолоду палко сповідував корсиканський націоналізм, зневажав свого батька за перехід на іншу сторону. Але цьому немає доказів, крім емоційних нарікань його однокашника та особистого секретаря Луї-Антуана де Бур'єна, якого він двічі звільняв за значні махінації. 1789 року Наполеон у листі до Паолі справді критикував корсиканців, які перейшли до французів, але ні словом не згадав водночас

свого тоді вже покійного батька. Він також назвав свого сина Шарлем*, що навряд чи зробив би, якби вважав свого батька колабораціоністом. Бонапарти були пробивною, амбітною, згуртованою родиною з розряду тих, кого Наполеон пізніше називав *petits gentilshommes***, і розуміли, як невідгідно опинитися не по той бік історії.

Французька влада над Корсикою виявилася досить стерпною. Марбеф прагнув переконати острівну еліту в перевагах цієї влади, і Карло опинився в перших лавах тих, хто цими перевагами скористався. Якщо юному Наполеону за взірць державного діяча правив Паолі, то Карло уособлював саме той тип нефранцуза, чия готовність співпрацювати з Францією згодом виявиться життєво важливою для функціонування наполеонівської імперії.

Карло був високим, вродливим, викликав симпатію та чудово їздив верхи. Він добре розмовляв французькою, був знайомий з ідеями діячів епохи Просвітництва (Лока, Монтеск'є, Юма, Руссо та Гоббса) і писав скептичні есе у вольтер'янському дусі про церковні структури (есе розповсюджували в приватному порядку)⁹.

Наполеон пізніше описував батька як «марнотратника», і той таки справді явно витрачав більше, ніж дозволяли його нерегулярні доходи, у такий спосіб заганняючи сім'ю в борги¹⁰. Він був люблячим батьком, але слабкою людиною, часто не мав грошей і виявляв певну легковажність. Наполеон мало що успадкував від батька, крім його боргів, блакитно-сірих очей і хвороби, яка призвела до ранньої смерті їх обох. «Своїй матері, — казав Наполеон, — завдячую я своїм везінням і всім вартісним, що я зробив»¹¹.

Марія Летиція Рамоліно (за дівочим прізвищем) була привабливою, вольовою й абсолютно неосвіченою жінкою з хорошою сім'єю: її батько був губернатором Аяччо, а потім — інспектором доріг і мостів Корсики. Шлюб Карло Буонапарте (2 червня 1764 року) влаштували її батьки, коли йому було вісімнадцять (точний вік самої Летиції невідомий, бо архіви Аяччо згоріли під час Французької революції). Вінчання в соборі не було, оскільки Карло вважав себе секуляризованою людиною доби Просвітництва, проте пізніше архідиякон Лучано підробив церковні записи, додавши згадку про відповідне богослужіння — раннє свідчення схильності Бонапартів

---

* Те саме, що Карл або Карло, тобто Наполеон назвав свого сина на честь свого батька.

** Приблизно «маленькі шляхтичі» (*фр.*).

до редагування офіційних хронік¹². Посаг Летиції оцінювався в солідні 175 000 франків і включав «піч для випалювання та житлову прибудову», приватний будинок, виноградник і 8 акрів землі. Це погасило кохання, яке безпутний Карло, як вважається, відчував на той час до іншої жінки¹³.

Між 1756-м і 1786-м Летиція народила тринадцятьох дітей, з яких вижили восьмеро (досить звичайна на ті часи пропорція). Зрештою, серед них з'явилися один імператор, троє королів, одна королева і дві великі герцогині. Наполеону не подобалося, коли матір давала йому прочухана за кепську поведінку (одного разу — за те, що він перекиривляв бабусю), але тілесні покарання дітей були тоді звичною практикою, і він завжди висловлювався про неї зі щирими любов'ю та повагою. «Моя матір була чудовою жінкою, сповненою здібностей і відваги, — говорив він наприкінці життя генералові Гурго. — Її ніжність була суворою; вона мала голову чоловіка при жіночому тілі». У вустах Наполеона це було високою похвалою. «Вона була матріархом, — додавав він. — Розуму їй не бракувало!»¹⁴. Прийшовши до влади, Наполеон був до матері щедрим: купив їй замок Шато-Дю-Пон-на-Сені і призначив щорічний пенсіон в 1 мільйон франків. Більшу частину цих грошей вона відкладала, а на кпини через свою широковідому скупість відказувала: «Хтозна, може, мені ще доведеться шукати шматок хліба для всіх цих королів, яких я понароджувала»¹⁵.

Двоє дітей померли немовлятами до народження Наполеона, а наступна за ним дитина Марія-Анна прожила тільки п'ять років. Його старший брат Джузеппе (який пізніше офранцузив своє ім'я на Жозефа) народився в січні 1768 року. Після Наполеона з'явилися: у березні 1775-го — Лучано (Люсьєн), у січні 1777-го — Марія-Анна (Еліза), у вересні 1778-го — Луї (прикметно, що це — ім'я французьких королів, те саме, що Людовик), у жовтні 1780-го — Марія-Паола (Поліна), у березні 1782-го — Марія-Анунціата (Кароліна) й у листопаді 1784-го — Джироламо (Жером). Після того як Карло помер у віці 38 років, дітей Летиція більше не заводила (самій їй на той час було приблизно 33), але Наполеон припускав, що якби його батько прожив довше, цих дітей могло би бути й двадцять¹⁶.

Одним із моментів, що впадають в око в Наполеоновому листуванні, є його глибока й постійна турбота про сім'ю. Ідеться про майно його матері на Корсиці, освіту братів чи шлюбні перспективи сестер — він постійно прагне захистити й просунути клан Бонапартів. «Ти — єдина на землі людина, до кого я відчуваю постійну й незмінну любов», — писав він якось братові Жозефу¹⁷. Схильність вперто просувати родичів пізніше неабияк зашкодила інтересам самого Наполеона.

ЗМІСТ

Подяки	5
Вступ	11
<i>Частина перша. ЗЛЕТ. Переклад О. В. Михельсон .....</i>	<i>15</i>
<i>Розділ 1. Корсика .....</i>	<i>17</i>
<i>Розділ 2. Революція .....</i>	<i>43</i>
<i>Розділ 3. Дезіре .....</i>	<i>66</i>
<i>Розділ 4. Італія .....</i>	<i>87</i>
<i>Розділ 5. Перемога .....</i>	<i>118</i>
<i>Розділ 6. Мир .....</i>	<i>150</i>
<i>Розділ 7. Єгипет .....</i>	<i>171</i>
<i>Розділ 8. Акра .....</i>	<i>195</i>
<i>Розділ 9. Брюмер .....</i>	<i>216</i>
<i>Частина друга. ШЛЯХ ДО ВЕРШИНИ. Переклад Д. Ю. Петриченка ....</i>	<i>239</i>
<i>Розділ 10. Часи консульства .....</i>	<i>241</i>
<i>Розділ 11. Маренго .....</i>	<i>261</i>
<i>Розділ 12. Законодавець .....</i>	<i>278</i>
<i>Розділ 13. Змови .....</i>	<i>294</i>
<i>Розділ 14. Ам'єн .....</i>	<i>311</i>
<i>Розділ 15. Коронація .....</i>	<i>334</i>
<i>Розділ 16. Аустерліц .....</i>	<i>365</i>
<i>Розділ 17. Єна .....</i>	<i>395</i>
<i>Розділ 18. Блокади .....</i>	<i>422</i>
<i>Розділ 19. Тільзит .....</i>	<i>445</i>
<i>Розділ 20. Піренейська кампанія .....</i>	<i>462</i>
<i>Розділ 21. Ваграм .....</i>	<i>495</i>
<i>Розділ 22. Зеніт слави Наполеона .....</i>	<i>521</i>

<i>Частина третя. РОЗВ'ЯЗКА. Переклад Д. Ю. Петриченка</i>	547
<i>Розділ 23. Російська кампанія Наполеона</i>	549
<i>Розділ 24. Наполеон у пастці</i>	573
<i>Розділ 25. Відступ</i>	599
<i>Розділ 26. Стійкість</i>	625
<i>Розділ 27. Лейпциг</i>	650
<i>Розділ 28. Наполеон чинить опір</i>	672
<i>Розділ 29. Ельба</i>	695
<i>Розділ 30. Ватерлоо</i>	722
<i>Розділ 31. Острів Святої Єлени</i>	749
<i>Висновки. Наполеон Великий</i>	784
<i>Заклучна частина: після Наполеона</i>	796
<i>ДОДАТКИ. Переклад Д. Ю. Петриченка</i>	803
<i>Примітки</i>	805
<i>Бібліографія</i>	915